

הרב עדי יהודה נוסבאום

איסור הלימוד של חכמה יוונית

מקורו, משמעותו והשתלשלותו

¹כי טובה חכמה [כוונה לתורה] מפנינים, וכל חפצים לא ישוו בהי'

²תלמוד תורה כנגד כולם

עם ישראל, נצטווה בשמירת התורה, אשר קדמה לעולם, ומאז מחויב ללימוד תורה זו. התורה אמורה להיות עולמו של היהודי. היא המפתח להתנהגותו, למעשיו, ולכל צרכיו. היהודי מצווה ללמוד אותה ואת פירושיה יומם ולילה.

זו הסיבה לכך, שהתורה שבכתב, וזו שבעל-פה, מעסיקה את היהודי בכל ימיו, על כל ענפיה ושורשיה. המדרשים, המשניות, בריתות, גמרות בבלי וירושלמי, רז וסוד, הלכה, אמונה ועוד ועוד.

תמיד תהדהד השאלה, ותציק לכל יהודי ויהודי: עד כמה? מה הגבול? האם באמת כל רגע צריך להיות מנוצל ללימוד התורה, וכל ההתעסקות בעניין אחר חוץ מפרנסה, נאסר, או שמא לימודים נוספים, אשר יוכלו לעזור לאדם בחייו ולעולם כולו, מותרים?

זה דורות, עם ישראל, אשר היה בקרב עמים אחרים, תחת שלטונם, ותחת השפעתם, הכיר ונשם את תרבותם ותורתם בחיי היום-יום. עם ישראל, אשר נחשב מאז ומתמיד כעם הספר, ודאי עניינה אותו תמיד, ככלל או כפרט, כציבור או כיחיד, תרבותו, הגיוניו, שפתו וצרכיו של העם היושב בצידו, זה השכן לו.

על פי ידיעת תרבותו וחכמתו של השכן ואף שפתו, יכול היה לחיות איתו ביחד, ואף להשפיע עליו, ולהתפרנס בכבוד.

¹משלי ח': יא'

²מסכת פאה א': יא'

כבר בימי עשו ויעקב, מציבה התורה את עשו במשבצת של 'איש יודע ציד איש שדה'³. ולעומתו יעקב הוא 'איש תם יושב אוהלים'³, וכפי שפירשו חז"ל ש-'היה יושב באוהלם של שם ועבר'⁴, כלומר יושב ועוסק בתורתו של מקום, וההבדל בין האחים כבר אז היה ניכר, קיצוני ומהותי. כדי לחנך לשיבת אוהלים זו, ישנונו ילדנו, ואנו עצמנו, את הפסוק: 'תורה ציווה לנו משה מורשה קהילת יעקב'⁵, כדי להעמיק בליבנו את כוח הרצון להתעמק בתורה ולהפכה לחלק בלתי נפרד מחיינו.

מקום גדול יש לפה בביצוע עסק זה, וכן מצווה התורה: 'למען תהיה תורת ה' בפיד'⁶, שעל ידי שיכתוב וישים על היד ובין העיניים את עניין יציאת מצרים, יזכור אותה האדם תמיד, ותביאהו להתבוננות בכך שתורת ה' תהיה בפיו, וכך ישמור תורה ומצוות כל חייו.

גם יהושע נצטווה באותו עמל הפה: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיד'⁷, אך התלמוד משליך מכאן על כל אדם:

אמר רבי אלעזר, כל אדם לעמל נברא, שנאמר 'כי אדם לעמל יולדי'⁸ [...] ועדיין איני יודע, אם לעמל תורה, אם לעמל שיחה, כשהוא אומר 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיד'⁷ הווי אומר לעמל תורה נברא!⁹

עמל זה, אכן עמל אמיתי הוא, שאין בו מקום להפסק, שהרי דוד המלך המתאר בתהילים את אותו אדם הזוכה ל: 'אשרי האיש'¹⁰, לאושר ולטובה, הוא אשר 'בתורת ה' חפצו'¹⁰, כל מטרתו ועמלו היא בתורה, שבתחילה זרה לו, והיא תורת ה', אך לאחר עמלו שעמל בה תהפך להיות תורתו¹¹ שלו: 'ובתורתו יהגה יומם ולילה'¹⁰, תורתו תהפך להיות תורה ללא הפסקה

של שינון יומם ולילה, וכפי שמבארת הגמרא¹²:

³ בראשית כה': כז'

⁴ רש"י, שם

⁵ דברים לג': ד'

⁶ שמות יג': ט'

⁷ יהושע א': ח'

⁸ איוב ה': ז'

⁹ סנהדרין צט"ב

¹⁰ תהילים א': א'-ב'

¹¹ עבודה זרה יט ע"א

¹² עבודה זרה יח ע"ב

אשרי האיש אשר לא הלך לטרטיאות של עכו"ם [מקום שחוק וליצים]¹³ [...] לא עמד בקנגיון [מקום צידת חיה ע"י כלבים¹³] [...] שמא יאמר אדם הואיל ולא הלכתי לטרטיאות ולקרקסיות ולא עמדתי בקנגיון, אלך ואתגרה בשינה? תלמוד לומר: 'ובתורתו יהגה יומם ולילה'¹⁰

ואכן, עמל זה תופס כל שעות היום והלילה, חוץ מהזמן שצריך היהודי לצרכים יום-יומיים של אכילה, שינה וכדו'.

אדם אשר ישנה לו אפשרות ללמוד, והוא פונה לדבר אחר, עליו אמר שלמה המלך:

'מסיר אוזנו משמוע תורה' שבעקבות כך 'גם תפילתו תועבה', ועל פי הגמרא¹⁴, הרי מדובר אפילו במקרה שהגיע עת התפילה, אך עדיין התורה קודמת, מהסיבה שתורה שהיא חיי עולם קודמת לתפילה שהיא חיי שעה. זו הסיבה שרבה הרשה לעצמו להעיר לרב המנונא אשר האריך בתפילתו, וקרא עליו שמניח חיי עולם, ועוסק בחיי שעה בגלל שניגש להתפלל, ורב המנונא עצמו סבר שזמן תפילה לחוד, וזמן תורה לחוד.

מכל מקורות אלו, אשר הובאו לעיל, מתברר עד כמה לימוד התורה חייב לתפוס מקום עיקרי בחיי היום-יום של כל אחד, אלא שתמיד תעלה השאלה: מה הגבול? מה יהיה הזמן בו תהיה אפשרות לתת משקל ל-'חיי עולם' מול 'חיי שעה', אם בכלל, והאם נתנו חכמים היתר ומקום ל-'חיי שעה' אלו?

שאלה זו תתעצם, כאשר ידובר על 'עמל פה' של תורה מול חכמה אחרת.

חכמינו, כפי שנראה גזרו על איסור חכמה יוונית, ונראה, לכאורה, כי באו לשים קץ למקום העיסוק בחכמה אחרת, מעין זו.

אלא, שבעיון נוסף, נשים לב לכך, שהדברים אינם כה פשוטים, שכן שוב נשאל מהי אותה החכמה? מתי גזרו עליה? על מי נגזרה הגזירה? ועוד.

נצטרך להבין מדוע שבו חכמים וגזרו גזירה זו, מה השתנה, ומדוע דווקא בזמן ההוא.

בעיונו נשים לב לכך שגזירה זו הייתה מצומצמת לעניינים ספורים בלבד, וגם היא לא תמיד התקבלה, ואף נשאר מקום לשאול מה, בהמשך הדורות, נכלל בגזירה. מעניין לראות, כי הרב קוק פנה ב'יקריאה הגדולה' דווקא לחכמי התורה, ועוררם על כך שלימודם מתרכז בנהר התלמוד בלבד:

¹³ רש"י, שם

¹⁴ שבת י ע"א

אחינו היקרים, חכמי תורה, וסופרים משפיעים! גם אנו נואלנו וחטאנו! למדנו וחקרנו, פלפנו וחידשנו, כתבנו וציירנו, אבל שכחנו את האלוקים ועוזו, לא שמענו לקול נביאי האמת [...] חכמי המוסר וחכמי העיון תמיד מים מני ים, מימא דחכמתא וקבלה, מים דעת האלוקים, מים טוהר האמונה הטהורה, הנובעת מנשמתנו פנימה¹⁵.

עיסוקנו בחיבור זה, יתרכז בעיקר בדין 'חכמה יונית', ובדרך כלל לא יעסוק בשאר חכמות חיצוניות, אשר נדרש בעבורם התייחסות נוספת, וחיבור נוסף.

אשתדל, אי"ה, להציג בחיבור זה, את האפיון של העיסוק בעניין זה של איסור לימוד חכמה יונית, אשר עלה בדרך- כלל כתגובה להתפתחות ואווירה משתלטת של החכמות, הפילוסופיות, והדעות החיצוניות, אשר התדפקו ואף נכנסו לתוך כתביהם של החכמים, דבר אשר העלה חששות כבדים בקרב גדולים אחרים.

נעסוק בשאלה על מי בדיוק נגזרה הגזירה, ומי לא נכלל בה, ומדוע והאם השתנתה תפיסה זו.

'גל עיני והביטה נפלאות מתורתך', ואל תביאני לידי מכשול.

פרק א': המקורות השונים לאיסור לימוד חכמה יונית

בפולמוס של אספסינוס גזרו על עטרות חתנים [...] בפולמוס של טיטוס גזרו על עטרות כלות [...] ושלא ילמד את בניו¹⁶ יונית, התירו להם לבית רבן גמליאל ללמד בניהם יונית מפני שהן קרובין למלכות.¹⁷

¹⁵ הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, 'אורות', הקריאה הגדולה, עמ' קא', ירושלים תשנ"ה.
¹⁶ ישנם הגורסים: שלא ילמד אדם את בנו וכן הגירסא ב: שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשל"ג.

כמו כן מביא שם הגורסים [כתב יד קופמן]: פולמוס של קיטוס והכוונה למצביא לוסיוס קויטוס, אשר נשלח ליהודה כנציב מטעם הרומאים ועשה תפקידו באכזריות רבה כל זה בשנים 115-117 לספירה, בהפרש של עשרות שנים מזמן טיטוס. לא הארכתי בפרוט על פי גירסה זו, אך הרעיון של חזרה על האיסור הוא דומה בין אם זה בזמן טיטוס או קויטוס.
¹⁷ תוספתא סוטה טו': ח'

מתוך מקור תוספתאי- תנאי זה, יוצא שלפני אותו פולמוס הנקרא: 'פולמוס של טיטוס', היה מותר ללמד יוונית, ובעקבות אותו פולמוס נאסר ללמד בניו, אך יש שהתירו להם מצד הקירבה למלכות.

ניתן להסיק ממקור זה כי אותה 'יוונית' הכוונה לדבר שהיה ידוע רק לחלקים מהעם, ולא שפה יוונית מדוברת לכל, שאחרת לא היה כאן איזה שהוא כלי מיוחד לקירבה למלכות.

אותה 'יוונית' אשר הייתה מותרת לשימוש נאסרה לאחר הפולמוס בהפצתה לבנים. נסכם מקור זה:

- א. יוונית הייתה מותרת ללימוד
- ב. יוונית נאסרה ללימוד באיסור לא גורף בעקבות פולמוס.
- ג. יוונית נאסרה ללימוד הבנים.
- ד. יוונית הותרה ללמד את הבנים של הקרובים למלכות.
- ה. לשון האיסור- גזירה.

נעיין במקור תוספתאי נוסף.

'שאלו את ר' יהושע מהו שילמד אדם את בנו ספר יווני, אמר להם ילמד בשעה שאינה לא יום ולא לילה שנאמר: "והגית בו יומם ולילה"¹⁸, "¹⁹.

במקור זה הופיע גם איסור ללמד את הבן, אך הוגדר בתור ספר יווני, שמותר ללמד מעיקר הדין, אך למעשה אין לו זמן מצד חיוב לימוד תורה, בכל שעה. לפי מקור זה יוצא:

- א. ספר יווני מותר ללמד מעיקר הדין
 - ב. אין גזירה של חכמים
 - ג. במציאות לא ניתן ללמדו, מצד חוסר זמן.
- דמיון רב, ישנו בין מקור זה, למקור אשר הוזכר בגמרא:

'שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל: כגון אני שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמה יוונית? קרא עליו את המקרא הזה:

¹⁸ יהושע א': ח'

¹⁹ תוספתא עבודה זרה א': ג'

"לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה"¹⁸, צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמה יונית

ופליגא דר' ישמעאל בר נחמני א"ר יונתן: פסוק זה אינו חובה, ולא מצוה אלא ברכה [...] אמר לו הקב"ה: יהושע כל כך חביבים עליך דברי תורה, לא ימוש ספר התורה הזה מפיך"²⁰.

דיון זה, עולה בגמרא בעקבות דיוק מדבריו של ר' יוסי, אשר ניתן היה להסיק מהם:

ואפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית קיים מצוות "לא ימוש ספר התורה הזה מפיך"²⁰,

גם לפי גמרא זו, בו הוזכרה חכמה יונית במפורש, הציון לגבי הלימוד בה מתייחס לאדם עצמו [כגון אני] ולא כלפי בניו, כאשר תלות השאלה היא במצוות תלמוד תורה, האם היא סותרת ללימוד אחר, ואכן תשובתו של ר' ישמעאל הייתה לאיסור. החכמה היוונית לא נאסרה מצד גזירה אלא מצד 'לא ימוש'.

לסיכום:

א. הדיון לגבי איסור לימוד חכמה יונית.

ב. הלימוד הוא לעצמו.

ג. אין גזירה של איסור לימוד חכמה יונית

ד. במציאות לא ניתן ללומדה מצד 'לא ימוש'.

שיטה זו של ר' ישמעאל מעניינת היא במיוחד, מצד שיטתו במחלוקת מול רשב"י:

ת"ר: 'ואספת דגנך'²¹ מה תלמוד לומר? לפי שנאמר: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיך' יכול דברים ככתבם? ת"ל 'ואספת דגנך' - הנהג בהם מנהג דרך ארץ. דברי ר' ישמעאל. ר"ש בן יוחי אומר אפשר אדם חורש בשעת חרישה [...] תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישראל עושים רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י אחרים [...]"²²

דעתו של ר' ישמעאל במסכת מנחות המחייבת ניצול כל רגע מהיום ללימוד התורה, אינה עולה לכאורה עם שיטתו במסכת ברכות, בה נותן רשות לעסוק גם בעניינים אחרים. אומנם אם נגרוס במסכת מנחות במקום ר' ישמעאל, שהיה זה ר' יהושע, כפי שראינו בתוספתא, הרי נוכל לומר שר' יהושע יסבור כרשב"י, שלא ניתן לוותר על לימוד תורה, מול כל עניין אחר. אם לא נשנה גרסת הגמרא, ונישאר בכך שזו שיטתו של ר' ישמעאל עצמו, נוכל לתרץ, שר' ישמעאל אומנם סבר שמותר לפסוק מדברי תורה לצורך

²⁰ מנחות צט ע"ב

²¹ דברים יא: יד'

מלאכה לחיי נפש, כלומר לצורך פרנסת עצמו ובני ביתו. אך בכל עניין אחר של לימוד חכמה לשם הלימוד, אין לבטל דברי תורה. לפי דרך זו יהיה מותר לשיטת ר' ישמעאל ללמוד חכמה יוונית לצורך פרנסה, שכן לצורך זה לא נאסר מצד ביטול תורה.²³ מקור נוסף לאיסור לימוד החכמה, בו מציבה הגמרא את שיטתו של ר' יהושע מול ר' ישמעאל, ובתירוץ מובילה אותנו למקור איסור חדש, נמצא בקטע זה, בתלמוד הירושלמי:

שאלו את ר' יהושע מהו שילמד אדם את בנו יוונית. אמר להן ילמדנו בשעה שאינה לא יום ולא לילה דכתיב 'והגית בו יומם ולילה'.²⁴ מעתה אסור לאדם ללמד את בנו אומנות בגין דכתיב 'והגית בו יומם ולילה'.²⁴ והתני ר' ישמעאל 'ובחרת בחיים'.²⁵ זו אומנות? רבי בא בריה דר' חייא בר בא בשם ר' יוחנן: מפני המסורות.²⁶

במקור זה בו עומתו שתי שיטות אלו של היחס ללימוד חיצוני מהתורה מול 'והגית בו יומם ולילה' שוב לא הוזכרה חכמה יוונית אלא יוונית [בלי 'ספרי' המוזכר במנחות], ונתבאר כי לימוד זה לבנו נאסר 'מפני המסורות'.

מהם ה'מסורות'? פירש 'קורבן העדה'.²⁷ במקום: 'אסרו חכמה יוונית שלא יגלו מיסתורין של ישראל בחכמה זו וכדאיתא מעשה בבלי בפירקין'.

יוצא אם כן, שלצורך פרנסה, בודאי היה מותר ללמוד יוונית, אלא שנאסרה מפני מעשה שהיה, מחשש גילוי מיסתורין של ישראל. אלא שבהמשך, מצמצמת הגמרא איסור זה:

ר' אבהו בשם ר' יוחנן מותר לאדם ללמד את בתו יוונית מפני שהוא תכשיט לה. שמע שמעון בר בא ואמר: בגין דר' אבהו בעי מילף ברתיה הוא תלי ליה בר' יוחנן? [מפני שר' אבהו רוצה ללמד את בתו הוא תולה זאת בר' יוחנן, והרי הוא לא אמר זאת!]

יבוא עלי אם לא שמעתיה מר' יוחנן [נשבע ר' אבהו ששמע זאת מר' יוחנן]

ומדוע התירו איסור זה לבנות? מהו התכשיט שמתיר ללמד את הבת?

²² ברכות לה ע"ב

²³ על פי הרב דוד פרדו, 'חסדי דוד' על התוספתא, עבודה זרה א' כ':

²⁴ יהושע א, ח

²⁵ דברים ל': יט'

²⁶ ירושלמי סוטה ט': טו' וכמו"כ ירושלמי פאה א' א' וכן בתוספתא עבודה זרה א' כ':

²⁷ הרב דוד פרנקל, קרבן העדה, שם.

מבאר 'קורבן העדה'²⁷ :

- א. ע"י כן נושאת חן בעיני מטרוניתא והתירו להם חכמים כמו שהתירו לקרובים למלכות.
- ב. לא חיישין שתהא אישה מוסרת.

יוצא אם כן שצומצם האיסור, ומותר ללמד הבנות, מפני שזהו תכשיט לה, על ידי שתמצא חן בעיני הסובב, ותפארת לה לדעת זאת, וכמו כן אין חשש שתיכשל במסירה.

נסכם את מה שלמדנו ממקור זה :

- א. מדובר על יונית.
- ב. נאסר ללמד את בנו יונית.
- ג. מותר ללמד את בתו יונית.
- ד. סיבת האיסור ללמד את בנו : 'מפני המסורות'.
- ה. ר' יהושע טען שאסור ללמד מצד 'והגית בו יומם ולילה'.
נעין במקורות התלמוד הבבלי, כיצד הביא את מקור האיסור 'מפני המסורות' :

תנו רבנן : כשצרו מלכי בית חשמונאי זה על זה והיה הורקנוס מבחוץ ואריסטובולוס מבפנים. בכל יום ויום היו משלשלים להם דינרים בקופה, ומעלין להם תמידין. היה שם זקן אחד שהיה מכיר בחכמה יונית, לעז להם בחכמה יונית ואמר להם : כל זמן שעוסקים בעבודה אין נמסרים בידכם. למחרת שלשלו להם דינרים בקופה והעלו להם חזיר. כיוון שהגיע לחצי חומה, נעץ ציפורניו בחומה, ונודעזעה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה. באותה שעה אמרו, ארור שיגדל חזיר, וארור שילמד בנו חכמה יונית²⁸.

מקור זה מבאר היטב מהו ה'מסורות' שהזכרנו, וכאן הוזכר במפורש שהאיסור על לימוד חכמה יונית לבנו הוא אכן מסרים ורמזים אשר על ידיהם ניתן להעביר ידיעות לאוייב. כאשר ההמון והעם לא מבינים אותם. אותו זקן, גרם צרה לעם ישראל, והפיל בכך את הנצורים בירושלים, כאשר המסר היה שלא יתנו עוד ביד הנצורים להעלות תמידין ובכך ימסרו בידיהם. מסר זה הועבר על ידי אותה 'חכמה יונית'. גילוי זה הביא להעלאת החזיר, החיה הטמאה, אשר סימלה בכך את הפסקת העבודה והקרבת קורבן התמיד בבית המקדש, ולמעשה נפילתם של הנצורים בירושלים.

ר' יהושע אומנם, כפי שראינו בירושלמי, הסמיך את האיסור מפסוק במקרא, אך למעשה מקור האיסור כבר קדם לר' יהושע שנים רבות, ובא בעקבות העברת מסרים מסוכנים, לאוייב.

במקור זה מצינו:

ג. מדובר על חכמה יוונית.

ד. נאסר ללמד בנו יוונית.

ה. מקור האיסור בזמן מלכות בית חשמונאי, ובעקבות הזקן שלעז בחכמה יוונית.

ו. גדר האיסור- ארור!

למדנו על היתר לימוד לבנות, וכבר הזכרנו ההיתר לבית רבן גמליאל, וכן מצאנו בירושלמי היתר גם לגבי בית רבי: 'שלשה דברים התירו לבית רבי שיהו רואין במראה ושיהו מספרים קומי ושילמדו את בניהם יוונית, שהיו זקוקים למלכות'²⁹.

אכן, מובאים בגמ' שימושים משמעותיים, אשר היו בהיתרים אלו, והביאו הצלה לכלל ישראל, וכמעשה דרבי ראובן בן איסטרבולי³⁰ שסיפר קומי [גילח שערו שעל מצחו, והניח השיער של אחריו כעין בלורית]. ובזכות שבתחילה לא נראה כיהודי הצליח לשכנע את השלטונות לבטל את גזירתם שלא ישמרו שבת, ושלא ימולו, ושיבעלו נידות, וכל זה בדרך של הטעיה בחכמה ובשכנוע.

זו הסיבה שהותר לבית רבי להסתכל במראה, ולהתראות ברבים ביופי והידור, כדי שיחשבו כאנשים חשובים ויצליחו להשפיע לטובת כלל ישראל, ולכך הייתה נצרכת גם החכמה היוונית.

פשוט הוא, שלשון יוונית עצמה הייתה ידועה לכל, ככל מקום השולט על מקום אחר, ומשפיע גם בשפתו, ואין כל חידוש בהיתר 'היוונית' לבית רבי, אלא אם כן נסביר, שמדובר כאן על אותה חכמה מיוחדת של שפה, בה השתמשו האנשים החשובים, והייתה על ידי רמז וסימן, אשר נאסרה בגזירתם של חכמים, אך הותרה לשם צרכים מיוחדים.

תוך כדי ברור בעניין 'החכמה היוונית' עולה תיאור מצמרר על בית רבן גמליאל אשר הותר להם החכמה היוונית, אך סופם היה מר.

²⁸ סוטה מט ע"ב, מנחות סד ע"ב, ובשנינו ב"ק פב ע"ב שם: 'הורקנוס מבפנים ואריסטובולוס מבחוץ' ועוד שינויים נוספים.

²⁹ ירושלמי עבודה זרה ב' : ב'

תיאור זה עולה מדברי רבן שמעון בן גמליאל (השני), אשר מספר מזכרונות ילדותו:

"עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי"³¹ - אלף ילדים היו בבית אבא, חמש מאות מהם למדו תורה, חמש מאות למדו יונית, ולא נשתייר מהם אלא אני כאן ובן אחי אבא בעסיא³²

מצינו בפרק זה שלושה סוגי טעמים ומקורות לאיסור הלימוד של חכמה יונית:

- א. בעקבות הפולמוס של טיטוס.
- ב. בעקבות המסורות, וכפי שמצינו באותו זקן שלעז בזמן המלחמה בין האחים לבית חשמונאי.
- ג. לא מצד עצמו, אלא מצד ביטול התורה שבכך, שהרי מחויב בלימוד תורה יומם ולילה?
כיצד מסתדרים שלושת איסורים אלו זה עם זה.

פרק ב': התקופות השונות בגזירת האיסור על 'חכמה יונית'

בפרק זה נברר את התקופות השונות, הזמנים והמאורעות הקשורים לסוגיות ה-'חכמה היוונית' ובהם חזרו והוסיפו לגזור איסור לימוד חכמה יונית.

א. המלחמות בבית חשמונאי: מלחמת הורקנוס ואריסטובולוס.

מלכות יוון אשר התפרצה בעולם, בעיקר בעקבות כיבושיו של אלכסנדר מוקדון עוד יותר מ-300 שנה לפני ספירת הנוצרים. בסוף ימיו שלט אלכסנדר מוקדון על כל העולם ומת בגיל 32. שלטון יוון היה בארץ ישראל 180 שנה בפני הבית, ושלטון זה השפיע רבות בארץ ישראל, בעיקר בהקמת ערים בסגנון הלניסטי-בתרבות יוון. אולם בדרך כלל לא כפו את דרכם עד ימי אנטיוכוס אפיפנס הרשע. הוא החליט כי לא די לו באוצרות בית המקדש, אלא עליו גם להופכו למשכן אל יווני, וכאשר חלק מהעם התנגדו לדרכו הדרסנית, התחילו רדיפות וגזירות קשות כולל חיוב הקרבת קורבנות לאלוהים אחרים. כל זאת הביא לפרוץ מרד החשמונאים על ירושלים ובית המקדש. שלטון

³⁰ מעילה יז ע"א.

³¹ איכה ג'

החשמונאים החל עם יהודה המכבי והסתיים במלך אנטיגנוס אשר הורדוס רצחו. בתוך תקופה זו השתלטה דווקא רומא על חלק נכבד בעולם ותפסה מקומה של יוון. וכך קובעת הגמרא³³: 'מלכות בית חשמונאי בפני הבית מאה ושלוש (שנה).'

על השנים המדויקות וסדר הזמנים ישנה מחלוקת אך מדובר על סביבות הזמן של 3500 לבריאת העולם ובסביבות 100 שנה לפני ספירת הנוצרים. בזמן שושלת זו של בית חשמונאי נמצאים הורקנוס ואריסטובולוס אשר היו בניה של אלכסנדרה- שלומציון המלכה אשר מלכה לאחר מות בעלה המלך אלכסנדר ינאי. במותה של שלומציון המלכה פרץ ריב בין בניה, האחים. אחים יריבים אלו הגיעו להסכם ואריסטובולוס האח החזיק יותר, אך הצעיר יותר, הוא זה שימלוך והורקנוס ויתר על המלכות. הסכם זה לא החזיק מעמד בעקבות אנטיפטרוס האדומי אשר שכנע את הורקנוס לצרף אליו את מלך הנבטים ולפלוש ליהודה על מנת להחזיר את הורקנוס לשלטון. הנבטים יחד עם הורקנוס ואנטיפטרוס עלו לירושלים וצרו על בית המקדש. כך נערך סבב ראשון של קרב ביניהם כאשר אריסטובולוס מבפנים והורקנוס מבחוץ. אולם קרב זה לא הוכרע ושני האחים התייצבו לפני המצביא הרומאי פומפיוס אשר התיישב בדמשק, פומפיוס הרומאי העדיף את הורקנוס הנכנע על פני אחיו אריסטובולוס "האיש החזק", ורצה לתת את המלכות להורקנוס, ובגלל זאת מיהר אריסטובולוס חזרה. צבאו של פומפיוס הצליח לתפוס את אריסטובולוס ולאסרו אך אנשיו התבצרו בירושלים והתנגדו לשינויים. המצדדים בהורקנוס פתחו את השערים בפני חיל פומפיוס אך אנשי אריסטובולוס אשר שלטו בעיר העליונה הכוללת את בית המקדש נערכו למלחמה. חיל פומפיוס הכין מצור מסביב לעיר עד לכיבושה כולל בית המקדש. גם מצור זה ניתן לתארו בתור זה שהורקנוס מבחוץ ואנשי אריסטובולוס (בלעדיו) מבפנים. מצור הראשון או השני, תוארו בגמ' כ: 'צרו מלכי בית חשמונאי זה על זה הורקנוס מבחוץ ואריסטובולוס מבפנים'³⁴.

ב. פולמוס של טיטוס³⁵.

אנו מתייצבים בתקופה המאוחרת כ- 130 שנה, מהתקופה אשר תוארה בחלק הקודם. בתקופה זו החל מרד נגד הרומאים (בשנת 66 לספירת הנוצרים) בעקבות

³² סוטה מט ע"ב.

³³ עבודה זרה ט ע"ב

³⁴ עיין הערה 28

³⁵ לגבי האפשרות והגירסא שמדובר במצביא קויטוס עיין הערה 16

אירועים בהם היו מעורבים הרומאים בחילול בית המקדש. הופסקו קורבנות לשלום הקיסר ובצורה מסודרת חולקה ארץ ישראל למחוזות ובכל מחוז עמד מצביא בראש המורדים, והוכנו מבצרים מתאימים. מפתו של המצביא גלוס בדרכו לשערי בית המקדש, ומנוסתו עם חייליו, תוך כדי נפילת קורבנות רבים בידי המורדים היהודים ולקייחת שלל- העלו את כוחם של המורדים והפכו למלחמה של ממש מבחינתם של הרומאים. עוד בשנת 68 לספירה החל אספסינוס (ספסינוס) לכבוש אזורים ביהודה על מנת להחזירם לשלטון הרומאים. אספסינוס במהלך מלחמותיו הוכר כקיסר לאחר מותו של ויטליוס אשר בא לאחר נרון קיסר. בשנת 70 שלח הקיסר אספסינוס את בנו טיטוס לסיים את מלחמת כיבוש היהודים. האוייב הרומאי ניגש לירושלים שם שלטו שמעון בר גיורא ויוחנן מגוש חלב אשר חילקו ביניהם את הגנת העיר, והפסיקו את הקרבות בינם לבין עצמם, אשר היו לפני הגעת האוייב.

גם במלחמה זו על בית המקדש, בנו הרומאים דייק- מצור מסביב לעיר העליונה, בית המקדש ובקעת השילוח על מנת להרעיב את המתבצרים בעיר ובבית המקדש. העיר הוקפה בתחילת סיוון וביז' בתמוז נפסק קורבן התמיד. עד אשר בתשיעי, ובעשירי באב החריבו את בית המקדש.³⁶

מה הכוונה 'פולמוס של טיטוס'? מבאר הרמב"ם בפירושו למשנה :

'פולמוס הוא תאריך בלשון ערבי כלומר זמן זה האיש וזמן ממשלתו'.

וא"כ הכוונה לזמן בו טיטוס החריב את ירושלים, דבר שהביא לגזירת חכמים לאסור ללמד אדם בנו יונית, ומדובר בתקופה של 70 לספירה.

אומנם ניתן לפרש לשון הפולמוס כחילות³⁷, צבא ומלחמה וכפי שמשמשת הגמרא בלשון זה כשרוצה להזכיר חייל המגיע לעיר : 'אתה פולמוס לנהרדעא'³⁸

ג. יהושע בן חנניה

ר' יהושע בן חנניה [סתם ר' יהושע בתלמוד הכוונה לר' יהושע בן חנניה] היה תנא מהדור השני של התנאים, ומהדור הראשון של התנאים לאחר חורבן בית המקדש השני.

³⁶ משנה תענית ד' : ו'

³⁷ וכך פירש המאירי : ר' מנחם בן שלמה, בית הבחירה למאירי, סוטה מז ע"א

³⁸ בבלי ע"ז ע ע"ב

היה הוא תלמידו של רבן יוחנן בן זכאי, וכבר לפני החורבן היה מפורסם כחכם חשוב אשר ליווה את "ארונו" של ריב"ז "המת-החי" בדרכו מחוץ לחומות ירושלים בעת המצור, ואף הספיק עוד לרקוד בשמחת בית השואבה במקדש³⁹, ולשמש במקדש כאחד המשוררים⁴⁰. לפיכך ברור כי ר' יהושע היה בתקופת התפר בין סוף ימי הבית השני, לבין הימים שלאחר חורבנו. אין ספק כי 'פולמוס של טיטוס' וגזירת החכמים שבעקבותיו הייתה ממש בזמנו, ובכל אופן נקט טעם אחר מצד ביטול התורה, ולא מצד גזירת החכמים, בהתייחסו לאיסור לימוד חכמה יוונית, וכמו שפרטנו.

בהמשך נביא מספר דוגמאות בהם נראה כי ר' יהושע בן חנניה עצמו השתמש לא פעם, באותה 'חכמה יוונית' וכל זאת על מנת להציל את כלל ישראל.

ד. ר' ישמעאל (בן אלישע) ואלעזר בן דמה

כפי שהבאנו לעיל בא בן דמה ושאלו את ר' ישמעאל מהו ללמוד חכמה יוונית. ר' ישמעאל ואלעזר בן דמה שניהם מהדור השלישי של התנאים, והדור השני לאחר החורבן. ר' ישמעאל עצמו, ניצל ונפדה על ידי ר' יהושע מהשבי⁴¹, וכנראה היה בין תלמידיו.

אלעזר בן דמה היה תלמידו של ר' ישמעאל, ומוזכר פעמים מספר בגמרא בסביבתו של ר' ישמעאל. שניהם הכירו את גזירות החכמים בדור שלפניהם ובדור החורבן, ואף הכירו את שיטתו של ר' יהושע בעניין זה.

לסיכום פרק זה:

מוזכרים זמנים שונים במקורות שהבאנו בפרק הראשון אשר טווח השנים החולפות ביניהם הוא יותר מ-150 שנה מזמן מלכות וריב האחים של בית חשמונאי עד תקופת בן דמא ור' ישמעאל.

סדר הזמנים הוא:

א. מלחמת האחים מבית חשמונאי הורקנוס ואריסטובולוס, וזה כ-130 שנה לפני חורבן בית שני.

³⁹ סוכה נג ע"א

⁴⁰ ערכין יא ע"ב

- ב. פולמוס טיטוס וזה זמן חורבן בית שני על ידי טיטוס בשנת 70 לספירת הנוצרים [אומנם אם הכוונה לקוויטוס וכפי שצינתי בהערה 16 הרי מדובר בתקופה מאוחרת יותר ולאחר ר' יהושע].
- ג. ר' יהושע בן חנניה אשר חי לפני ואחרי חורבן בית שני.
- ד. ר' ישמעאל ובן דמה אשר היו תנאים מהדור השני לאחר החורבן. עלינו להבין כיצד ומדוע עולות שוב ושוב השאלות בהקשר ללימוד החכמה היוונית בתקופות שונות זו אחר זו ובסיבות שונות זו מזו.

פרק ג': ההתייחסות החוזרת לחכמה יונית

במהלך דורות חכמי המשנה

אנו יצאנו מנקודת הנחה ששני האחים מבית חשמונאי ופולמוס של טיטוס- הם שני מאורעות רחוקים זה מזה בשנים רבות. לא כן הבנתו של רש"י⁴², על אף שקשה להבנה, על פי המקורות ההיסטוריים, ובכל אופן, לשיטתו מדובר בדיוק על אותה גזירה ובאותו זמן:

'בפולמוס של טיטוס- שהביא הורקנוס ואריסטובולוס אחיו ובין זה לזה היו חמישים ושתיים שנה כדאמר בסדר עולם⁴³ [בין זה לזה – הכוונה בין פולמוס של אספסינוס שהוזכר קודם במשנה ובין פולמוס של טיטוס] יוצא אם כן, שרש"י מאחד את שני המקרים ומבחינתו פולמוס של טיטוס הוא במלחמה של הורקנוס ואטריסטובולוס. התוספות, במסכת מנחות העלו מספר שאלות על הדיון החוזר בעניין לימוד החכמה היוונית בתקופות השונות, וחיפשו פתרונות לעניין זה.

ואם תאמר והלא בפולמוס של טיטוס גזרו שלא ילמד אדם את בנו חכמה יונית, ופולמוס של טיטוס בשעת החורבן ומלכות בית חשמונאי קדמו טובא, וכדאיתא בפרק קמא דעבודה זרה? ותירץ הרב יעקב בר' שמעון דמעיקרא גזרו ולא קיבלו מינייהו ולבסוף גזרו וקיבלו מינייהו ועוד יש לומר דמעיקרא קאי בארור בעלמא ואי בעי לקבולי עליה לטותא דרבנן שרי ולבסוף גזרו ואסרו לגמרי.

⁴¹ גיטין נח ע"א

⁴² בביאורו למשנה, סוטה מט ע"א

⁴³ התנא יוסי בן חלפתא, סדר עולם רבא פרק ל'. ובגרסתנו שם מפולמוס של אספסינוס עד פולמוס של טיטוס כד' שנה ורש"י גרס 52 שנה.

שני תירוצים בתוספות לשאלת החזרה באיסור הלימוד מתקופת ריב האחים מבית חשמונאי לתקופת פולמוס של טיטוס.

תירוץ 1: חכמים באמת גזרו שלא ללמד כלל את בנו חכמה יוונית, אלא שגזירה זו לא התקבלה בציבור וכנראה לא יושמה בפועל. בפולמוס של טיטוס ראו חכמים צורך פעם נוספת בגזירה זו, ושבו וגזרו אותה על מנת שהפעם תתקבל ותתפשט.

רואים בתוספות לפי תירוץ זה בפשיטות, שבשני הפעמים הגזירה הייתה גורפת ומושלמת ובשני הפעמים גזרו על חכמה יוונית עצמה, אלא שבפעם הראשונה לא התקבלה.

תירוץ 2: שני סוגי איסורים בלימוד החכמה היוונית. בפעם הראשונה רק אסרו ו'איימו' בקבלת קללה. אך מי שקיבל על עצמו את הקללה - כן לימד בנו ולא היה נקרא עבריין⁴⁴.

אלא שאז בפולמוס של טיטוס חזרו ואסרו לגמרי, וזה השינוי שבין שני הזמנים. בריב האחים מוזכר 'ארור אדם שילמד בנו חכמה יוונית, ובפולמוס של טיטוס מוזכר: 'גזרו [...] שלא ילמד בנו חכמה יוונית', וכפי שהודגש בפרק הראשון.

שלא כמו רש"י, מבין התוספות שאכן התייחסות זו בזמן חכמי המשנה, חזרה על עצמה, אלא שהראשונה או שהייתה חלשה או שלא תפסה בציבור, באה גזירה בפעם השנייה וחיזקה את הגזירה הראשונה.

לפי כל זאת, לא יהיה מובן: א: מדוע שאלו את ר' יהושע, האם מותר ללמוד ספר יווני (אם נצא מנקודת הנחה, שהכוונה ללשון יוונית) – כאשר ר' יהושע היה באותו דור של פולמוסו של טיטוס, ובאותו דור פורסם איסור זה שנית, ואף חוזק מעמדו של איסור זה.

ב: כיצד בא לשאול בן דמא את ר' ישמעאל, האם מותר ללמוד תורה יוונית, כאשר הם דור שני לאחר החורבן, וכבר גזירה זו של האיסור בודאי התפשטה וידועה הייתה.

גם בשאלה זו, מטפל התוספות במקום⁴⁵, ומתריך: 'דשמא היה קרוב למלכות', כלומר שלבן דמא הותר הלימוד בחכמה יוונית מצד זה שלא נאסר לקרובים למלכות ללמוד זאת, מפני הצורך הגדול, ובכל זאת אסר עליו ר' ישמעאל ללמוד מפני הביטול תורה שבכך, והבין תוספות שלא היה צורך ציבור כל-כך גדול בידיעתו של בן דמא את

⁴⁴ לשון תוספות, בבא קמא פב ע"ב

⁴⁵ תוספות מנחות סד ע"ב

אותה חכמה יונית, ולכן לא התיר לו ר' ישמעאל על פי ההיתר לקרובי המלכות, וגבר הטעם של ביטול התורה שבכך.

לפי כל הנאמר לעיל, יוצא כי התייחסות חוזרת, ומחשבה נוספת עם השלכות ויישומים לגבי כל מקרה בפני עצמו, היה בהמשך הדורות לאחר הגזירה הראשונה, כאשר כל פעם צריך לדון כל מקרה לגופו, האם עליו חלים ההיתרים השונים או שלא.

יש כאן צורך להוסיף טעם בפירושו התמוה של רש"י אשר קושר זמנים מרוחקים זה מזה- יחדיו.

המהרש"א⁴⁶ הסביר רש"י תמוה זה. לפי פירושו זה גרם לזה. הסכסוך בין האחים והתערבותם של הרומים בסכסוך זה, גרם זרז והביא את מעשה החורבן על ידי טיטוס יש"ן.

בקשת התערבות חיצונית של האחים הביאה בהמשך לגולה להתערבות מלאה והשתלטות הגויים, ובראשם טיטוס על ירושלים. המהרש"א מצטט את ספר בן גוריון: 'על כי מריבת האחים האלו בית חשמונאי, באו חיל רומים על ירושלים וכבשוה' לפי פירושו זה, הרי החזיר המסמל את עשו, הוא זה ש"הוזמן" על ידי האחים ולכן תואר כזה שהועלה על החומות וגרם לעזוץ הגדול- עשו העתיד לבוא לשלוט בירושלים וחומותיה, דבר שיזעזע את כל ארץ ישראל.

יוצא, שתאריכים רחוקים זה לזה הפכו להיות כאחד בגלל הקשר הישיר ביניהם.

הגיוני ואף הסבר כללי, על ענייני חכמה יונית בש"ס, הוא הסברו של ר' שאול ליברמן⁴⁷ בנושא זה. ר' שאול ז"ל, טוען בספרו, שהיוונות נכנסה, באותה תקופה המדוברת בגמרא, לכל תחום בחיי היהודים, הן בספרות התלמודית, והן בבתי הכנסת, ולשונם הייתה מצויה גם במעמד הבינוני, אשר נשא עיניו וציפה להגיע למעמד הגבוה. לדעתו, לא הטילו חכמים ממש איסור על לימוד חכמה יונית. הבעיה העיקרית הייתה ביטול התורה הכרוך בלימוד זה [יצא ובדוק שעה שאינה מן היום, ואינה מן הלילה ולמוד בה חכמה יונית], כך בבלי.

לעומת זאת, הירושלמי דווקא הדגיש ותלה איסור זה ב' מסורות' [סכנה שהייתה מצויה בעיקר בארץ ישראל], ולא רצה לתלות הדבר בביטול תורה, כי אז לצורך פרנסה,

⁴⁶ הרב שמואל אליעזר הלוי אידלס, חידושי אגדות- המהרש"א (על התלמוד), סוטה מט ע"א
⁴⁷ שאול ליברמן, יונית ויוונות בארץ ישראל, 225-228, ירושלים תשמ"ד.

מותר ללמד בנו. הדגשתו במקורות התלמודיים שהבאנו, היא, שהאיסור בחכמה יוונית הוא אינו איסור בפני עצמו ללומדה, אלא איסור נקודתי התלוי ב: 1. ביטול תורה.

2. ללמד את הבנים בלבד, אשר 'עדיין אין יודעים מה יהא עליהן', ובלשונונו- אינם מעוצבים דיו בגיל זה. לאדם מבוגר ומעוצב, לא נזכר איסור העומד בפני עצמו. כל האיסור הוא, רק כדי ללמד את בניו ולבטל תורה, מה שאין כן בללמד בנותיו- מותר, אשר תכשיט הוא לה. לפי שאול ליברמן בכל המקורות בתוספתא ובכל המקורות הקדומים תמיד הגירסא היא 'ללמד את בנו', ואף כששאלו את ר' יהושע לגבי לימוד חכמה יוונית גם שם הגירסא לשיטתו: ללמד את בנו.⁴⁸ נקודה נוספת שמדגיש ר' ש.ל. היא, שלדעתו המספר הרב של התלמידים בביתו של רבן גמליאל אשר למדו חכמה יוונית מראה כי הייתה קיימת כמין 'אקדמיה' בלימוד חכמה זו.

לא כך שיטתו של גדליהו אלון⁴⁹, אשר התווכח עמו ולא הסכים עם שיטתו הגורפת של 'אקדמיה לחכמה יוונית' אשר נראית לא מציאותית ומוגזמת. לשיטתו קשה לומר כי המספר חמש מאות ילדים הוא כפשוטו, אלא בא לומר כמות מרובה.

שיטתו של ג.א. הפוכה למדי, שכן לדעתו הייתה לחכמי ישראל רק ידיעה עמומה ושטחית בחכמה היוונית, ובלשון היוונית ורק לאלו אשר ממש ייצגו את העם לפני השלטונות, חכמים כמו ר' יהושע ור' אליעזר, הם הכירו את השיח היווני, והיו בעלי ידיעה עמוקה בלשון ובגרותיה. דבר נוסף ציין ר' שאול ליברמן לשיטתו, רק בפולמוס השני, הוסיפו איסור ללמד את הבנים לשון יונית. בפעם הראשונה, בארור איש אשר ילמד בנו חכמה יוונית, לא אסרו את לימוד הלשון לבנים. הבנתו שונה מפירוש התוספות, שהבין כי הגזירה לאחר הפולמוס השני באה לחזק את אותו נושא האיסור שבפולמוס הראשון, אלא לשיטת ש.ל. הייתה הרחבת האיסור בפולמוס השני גם ללמד לשון יוונית.

אם נסכם נקודות אלה, שהעיר ר' שאול ליברמן בהסבר הסוגיות:

א. כל נושא האיסור הוא ללמד את הבנים, ואין בעיה בפני עצמה ללמד את עצמו חוץ מבעיית ביטול התורה שבכך. ללמד את הבנות- מותר. החשש היה מכך שיגדל ילד אשר יודע את שפתם, ומזהה את תרבותם של הגויים, ועל

⁴⁸ ועיין הערה 16 בגירסת ש.ל. לגבי לימוד בנו.

⁴⁹ גדליהו אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ב, עמ' 248-277, תשל"ו

ידי כך יתקרב עליהם ואולי אף יגלה מסתורים של ישראל לגויים. על ה"זקן", האדם המבוגר, לא נאסר ללמוד, כי החשש לקלוקול והתקרבות לגויים, קטן יותר.

ב. היו חכמים שהם וכל בני ביתם (כולל בניהם, בנותיהם, עבדיהם והשפחות) שלטו בחכמה היוונית לעומקה.

ג. לגבי הנקודה של 'האקדמיה ללימוד חכמה יונית', והשאלה עד כמה התפשטה ונכנסה התרבות והחכמה היוונית לכלל שכבות הציבור בעם ישראל- הדבר נתון לויכוח, אך נראה שודאי לא הייתה להם שליטה כה גדולה, עד כדי כך שיכלו להשתמש בידע זה בצורה ממשית.

פרק ד': מהי החכמה היוונית?

בבירור המושג חכמה יונית נעיין בגמ' אשר מחלקת בין חכמה יונית ללשון יונית:

'וחכמה יונית מי אסירא? והתניא אמר רבי בארץ ישראל לשון סורסי למה- או לשון הקודש או לשון יונית [...] אמרי לשון יונית לחוד, וחכמה יונית לחוד.⁵⁰

מתבאר מהגמרא שיש לחלק בין לשון יווני, ובין חכמה יונית שנאסרה בצורה כללית, והותרה בצורה פרטית לאלו הקרובים למלכות, בגלל הצורך שהיה להם בשימוש חכמה זאת, וכפי שמפרש רש"י שם: 'חכמה יונית': 'בני פלטין הקרובין למלכות, מספרים בה'. יוצא אם כן ש 'חכמה יונית' אינה לשון מסודרת כמו לשון יונית. כלומר אין מדובר על שפה ממשית, אך ודאי שהיא כלי עזר ליצירת קשר בין אנשים, כפי שעל ידה העביר הזקן לאוייב סודות מתוך העיר, וכפי שהשתמשו בה בחצרות המלכות, ובגלל שימוש זה הותר השימוש בה, לאלו אשר היו שכיחים במקומות אלו. ובכן, מהי בדיוק ה-'חכמה יונית'?

הרמב"ם בפירושו למשנה, בסוף מסכת סוטה, מסביר איסור זה כך:

ומה שאמרו יונית, רצונו לומר חכמה יונית, וזה שהם קוראים חכמה יונית הרמזים שהם בלשונות, והלשונות אשר נוטים מדרך הישרה לפי הנראה מהם, ויש להם פנים. ובגמרא אמרו רבי משתעי בלשון חכמה, וכבר בא לנו בלשונות ובחידות, והיו אצל היוונים לשונות מזה העניין, מיוסדין

⁵⁰ בבלי, בבא קמא פג ע"א

באומתן, שהיו נושאים ונותנים בהם כל מה שהיו רוצים, כמו הרמזים והחידות⁵¹

גם פירושים מאוחרים יותר, כמו פרשני הירושלמי, הפני משה⁵² וקורבן העדה⁵³, מפרשים בדרך דומה: 'חכמה יוונית הם רמזים וחידות שהיו ליוונים, ולא היו מכירים בהם, אלא הרגיל בהם.'

ניתן לפרש כי הכוונה ללשון לא מדוברת, אלא שפה של המחשה על ידי סמלים וכדומה, שרק המבינים את הסמלים ויודעים בקיומם ופירושם, יכולים להבין שפה זו. אכן, מצינו בתלמוד מעשים הממחישים זאת, ודווקא ר' יהושע בן חנניה, אשר הורה לתלמידיו לא לבטל תורה על מנת ללמוד חכמה זו, אך הוא עצמו ידע אותה והשתמש בה, בגלל קשריו הרבים עם המלכות, לצורכי עם ישראל:

ר' יהושע בן חנניה הוה בי קיסר אחוי ליה ההוא אפיקורסא: [על ידי סימן רמז לו- רש"י שם] עמא דהדרינהו מריה לאפיה מיניה [הכוונה שהקב"ה החזיר פניו, ורחק מעם ישראל] אחוי ליה: ידו נטויה עלינו [החזיר לו ר' יהושע בסימן שידו של הקב"ה נטויה להגן על ישראל]. אמרו ליה לההוא מינא: מאי אחוית ליה? [...] ומאי אחוי לך? לא ידענא! אמרו: גברא דלא ידע מאי מחו ליה במחוג [רש"י- ברמז] אחוי קמיה מלכא? אפקוהו וקטלוהו.

לא נעים היה לזה שנתפס בחצרות המלכות, כשהוא משתמש בסימנים אלו, ולא תמיד מבין אותם בצורה טובה, ובצורה זו קיפח אותו מין את חיי עצמו. ר' יהושע אשר הבין את אשר סימן לו אותו המין, רמז לו גם, ברמז הנעשה כנראה בסימני ידיים ופנים, אשר לא כל אחד יכול היה להבינו. מי שלא הבין את אלו הסימנים ידו הייתה על התחתונה.

לא רק בדרך רמז וסימן התווכח ר' יהושע בן חנניה, אלא גם השתמש בדרך משל ונמשל וכשגזרה המלכות גזירה, וציוותה לשנות את מיקומו של בית המקדש, בקשו לשלוח חכם מבית המדרש אשר הבין בלשון המלכות וידע לסדר לפניהם את הדברים, דבר הנקרא: 'אסכולוסטיקיא', ולכן בקשו את ר' יהושע שיצא לשנות גזירת המלכות, אך הוא פנה לשומעיו ודרש בלשון משל [וכאן הבאתי את התרגום בלבד]:

⁵¹ רבי משה בן מימון, פירוש למשנה, סוטה מט ע"ב

⁵² ר' שמעון ב"ר שמעון מרגליות, פני משה על הירושלמי, סוטה ט': טו'. [חי בין השנים 1710-1781 למניינם]

⁵³ רבי דוד ב"ר נפתלי הירש פרנקל, קורבן העדה על הירושלמי, סוטה ט': טו' [חי בשנים 1707-1762 למניינם]

'ארי טרף וטרף ועמד בגרונו ואמר כל מי שיבוא ויוציא לי את העצם, אתן לו שכרו. בא הקורא [...] ואפקיה. אמר: תן לי שכרי. ענה לו: לך והתפאר עלי שנכנסת בפי הארי ויצאת בשלום. כך דיינו שנכנסנו לאומה זו ויצאנו בשלום'.⁵⁴

מעניינים אלו ניתן ללמוד, שבאותה תקופה נערכו ויכוחים רבים פומביים ונסתרים, רבים נדרשו להוכיח את דרך האמת לעיתים בסימנים ורמזים, ולעיתים במשלים שונים.

דב רפל, בהסברו על מהות החכמה היוונית⁵⁵, מציגה בתור רטוריקה אשר:

'מסוגלת לשכנע בעניינים שונים, בלי להקנות לשומע ידיעה ממשית, בעניינים שבהם הוא עומד להשתכנע [...] הריטור מסתיים בנועם קולו המשתנה בהתאם לתוכן, ודבריו נאמרים בנסיבות המעוררות התעניינות וקשב'.

כך באותה תקופה אשר שלטה ההלניזם, וכוחה של התרבות והפילוסופיה היוונית היה בפריחה, התפתחה חכמה זו של הריטוריקה, שהיא חכמת הויכוח 'המדריכה את הריטור כיצד לבנות את נאומו, כיצד לבשם את קולו, ומה צריכות להיות תנוחות גופו. משם הדרך הייתה קצרה לפיתוח המימיקה, השימוש בתנוחות הגוף הן בתורת השלמה לכוח הדיבור, והן בתור תחליף לדיבור כשפה מיוחדת בפני עצמה: 'אנשים שהכירו את הענף השני יכלו להחליף דברים זה עם זה בלי מילים', כך לפי פרשנותו של ד.ר. העולה, לפי דרך פירושו, שבאותה התקופה, התפתחה אפשרות לשיחה ללא דיבור, וזוהי המימיקה, שהיא קשר באמצעות תנועות גוף. מסקנתו של ד.ר., שזוהי החכמה היוונית והיא זו שנאסרה, אך גם הותרה לאלו שעמדו בקשר עם השלטונות, והוצרכו לכך.

הגיון רב יש בכך. דרך קניית שפה כזו, יכולה לקחת זמן רב, ודורשת מומחיות רבה. על כך נבין את ההסתייגות מהתעסקות בחכמה זו, על חשבון לימוד התורה, דבר ש"עלה ביוקר" מבחינת ביטול התורה, שדבר זה גרם. וכך כותב ד.ר.:

הסכנה בלימוד הרטוריקה הייתה ברורה. לא רק בגלל האפשרות של בגידה. הרטוריקה ההלניסטית לא הסתפקה בלימוד לשון ובלמוד טכניקות של נאום, היא גם גזלה זמן רב. מדברי רשב"ג ניכר, שמי שלמד

⁵⁴ בראשית רבה סד': " כמו כן יש ויכוח נוסף בקשר שבין הקב"ה למעשי בני האדם ותחיית המתים, ומובא בבלי, בסנהדרין צ ע"ב, שם שאלו הרומים את ר' יהושע והתווכחו עמו על כך.

⁵⁵ דב רפל, 'חכמה יוונית – רטוריקה', מ"י במחשבת ישראל, ב.ג. תשמ"ג

חכמה יוונית לא היה פנוי ללימוד התורה. היא הקנתה השקפת עולם ותרבות [...]

כך נוכל להבין כיצד העביר אותו זקן ידיעות בסתר על פי שפת הסימנים, אשר מי שאיננו בקיא בה, לא יוכל להבינה, ואף לא ישים לב אליה, וכך ניתן היה להעביר ידיעות ללא ששמו לב לסימנים אלו, בתוך ירושלים, אך מחוץ לחומות הבינו אותם. כך קובע ד.ר. במאמרו:

אין הסיפור ומסקנתו- גזירה על חכמה יוונית, מתיישבים, אלא מתוך הנחה שה "זקן" היה מבפנים, והשתמש בחכמה יוונית, כדי להעביר ידיעה למחנה אויב. הוא השתמש במימיקה, שהייתה כאמור אחד ממרכיביה של הרטוריקה.

אומנם, בויכוח שערך ר' יהושע בן חנניה עם סבי דאתונא, שהם דוגמא ממשית לאותה תפיסה של 'חכמה יוונית', שהרי הם היו אותם חכמי יוון, אשר היה קשה ביותר לנצחם בדרך של ויכוח. דרך זו של ויכוח המתוארת בתלמוד הבבלי⁵⁶, היא דרך ויכוח באמצעות חידות משלים ורמזים ואף דוגמאות על ידי חפצים הבאים לרמז רמזים שונים. על המתווכח להבין את הרמז של הצד השני, ולגבור עליו בחכמת הויכוח, באותה שיטה של רמז.

נביא דוגמא מויכוח זה, גם בדרך של משל (בתרגום מארמית לעברית):

'אמרו לו: איש הלך לקחת אישה, ולא נתנו לו, לבסוף הלך למקום אחר לישא אישה יותר מיוחסת מהראשונה. הלא היה לו ללמוד, הואיל שלא נתנו לו את הראשונה כל שכן שלא יתנו לו את המיוחסת, לכן מה ראה לילך פעם שנית? לקח ר' יהושע יתד והשפיל ידו, ונעצה בכותל במקום שאין חור, ולא נכנסה, ואחר כך הגביה ידו ונעצה במקום אחר ונכנסה. אמר זה גם נזדמן לו בת מזלו'

אין ספק שכל ויכוח זה הוא בדרך של משל ורמז⁵⁷.

בויכוח זה השתמשו בנוסף גם בעזרת הגוף [ינקף ר' יהושע אצבעו] ואף בעזרת חפצים אשר באו למשול כרמז לעניינים שונים, לדוגמא:

הביאו לו שתי ביצים, אמרו לו: אמור לנו איזה ביצה היא מן תרנגולת לבנה, ואיזו מתרנגולת שחורה. הביא ר' יהושע לפניהם שתי גבינות אמר

⁵⁶ בכורות ח': ב'

⁵⁷ ר' שמואל אליעזר הלוי אידלש- המהרש"א, 'יחידושי אגדות', שם, מסביר שהמשל הוא רמז להקב"ה שחזר על האומות ולא רצו לקבל את התורה, ודווקא עם ישראל קיבלה, סימן שהוא נמוך במדרגתו מכל האומות וענה להם ר' יהושע שהיה גלוי להקב"ה שהאומות לא יקבלו, ולכן התורה שהיא יתד לעולם, שתלוי בה, יכולה להנתן רק לאומה הישראלית שיש לה אחיזה בעולם העליון.

להם: אמרו נא לי איזו גבינה היא מן עז לבנה, ואיזו גבינה היא מן עז שחורה⁵⁸

מכל זאת יוצא בבירור, שחכמתם של חכמי יוון לא הייתה רק בסימנים אלא גם בדרך המשל והרמז, אשר גם הם היו כחלק מחכמת הויכוח, וגם ר' יהושע עצמו השתמש בדרך המשל, וכפי שהבאנו במשל הארי העצם והקורא.

לפי כל זאת, ניתן היה לומר, כי בנוסף לדרך הרמז וסימני הגוף, אסרו חכמים ללמוד את כל חכמת הרטוריקה, הכוללת גם ויכוח בצורה של משלים ורמזים⁵⁹, דברים שהיו נחוצים לאלו אשר עמדו בקשרים עם השלטון באותה תקופה, והיו צריכים להשתמש רבות ולהראות בקיאות ושליטה בדרכי שיחה וויכוח אלו, אשר היו שכיחים ביותר באותה התקופה ונחשבו מאוד בחברה הגבוהה וחצרות המלכות. לימוד דרך זו של ויכוח והוכחה דורש זמן רב ביותר, להגיע ליכולת של שימוש בכלים אלו, דבר שהסיר את המתלמד, זמן רב, מלימוד התורה.

תפיסה דומה לזו, מציג המאירי מחכמי פרובנס שבצרפת, אשר חי בתקופה בה התעורר הפולמוס הגדול בעניין לימוד הפילוסופיה, וכפי שיבואר בהמשך, והוא חושש בלימוד חכמה זו, מצד רוב הזמן שצריך להשקיע בה ומתוך הקלקול שמביאה בעקבותיה:

חכמה יונית אסורה ללמדה מפני שמושכת ליבו של אדם והורסת הרבה מפנות הדת, וקרובי מלכות שלהם מצד שהם צריכים בה לכמה דברים בטכסיסי מלכיהם שהיו נמשכים אחר חקירת החכמה עד להרבה ולא היו מקרבין כל-כך אלא מי שהוא שלם בחכמות ודעתו צלולה בכל הדברים, הותר ללמדה.⁶⁰

וכן נביא מתקופה מאוחרת יותר את דעת המהר"ל אשר חי במאה השש עשרה ותחילת השבע עשרה למניינם שגם הוא תופס את החכמה היוונית כמליצה ומשל:

⁵⁸ המהרש"א מסביר שם, התרנגולת מולידה לכא' יום, ובא לרמוז שיש כא' יום של עצב מ- יז' בתמוז עד ט' באב כנגד הגלות וישנם כא' ימי שמחה וסליחה מיו"ט של ר"ה ועד הושענא רבא, והתכוונו לומר שאין תקווה לעם ישראל ולכן עתידם הוא שחור. הביא להם ר' יהושע ראייה מליבון עוונותיהן של ישראל ע"י שני שעירים כאשר השחורה היא רמז לשעיר הנשלח לעזאזל כאשר כל אלו הם ליבון עוונותיהן של ישראל. וכך גם ימי הגלות הבאים לכפר.

⁵⁹ דבר שלא הדגיש ד.ר. במאמרו

⁶⁰ ר' מנחם בן שלמה (המאירי אשר חי בפרובנס 1249-1316) בית הבחירה להמאירי, בבא קמא פב ע"ב, וכן בדרך דומה בפירושו לסוטה מז ע"ב

'נראה דחכמה יונית דהתם איירי בחכמה שאין לה שייכות אל התורה כלל, כמו חכמה שהיא במליצה או משל [...] שמע מינה שהוא שייך אל הלשון'⁶¹

בהמשך נביא דעות אחרות בעניין תפיסת מהותה של החכמה היוונית, בהקשר ללימוד פילוסופיה.

פרק ה': איסור לימוד חכמה יונית והקשר לויכוח על לימוד הפילוסופיה בימי הביניים.

כבר בזמן הגאונים אנו מוצאים התייחסות לבעיית לימוד הפילוסופיה, וכפי שעולה מאיגרת ששלח רב האי גאון לשמואל הנגיד⁶². דבר זה מביע את המציאות, שהנגידים אשר מתוקף תפקידם היו קרובים לחצרות המלכות, היו נגועים בלימוד זה של הפילוסופיה, מחמת הקשרים עם החברה העליונה המלכותית.

רב האי גאון מצווה באיגרתו לשמואל הנגיד, להתרחק מחכמת ההיגיון שאסרוה חז"ל ולהתעסק בתלמוד ופלפולי התורה בלבד, כמו שעושים בני אלקירואן ובני ארצות המערב. רב האי גאון [אשר נולד בפומפדינתא וחי בין השנים 939-1038 למניינם] מזהיר, שכבר נודע, כי אלו שהתעסקו בכך בבגדאד בימי עצד אלדולה (אשר מלך בבגדד 977-987 לספירת הנוצרים), נפלו ביניהם ספיקות בענייני תורה, והתרחקו מהיהדות. הדגיש רב האי, שאפילו אם יטענו אותם האנשים המתעסקים בפילוסופיה שהם מצאו דרך סלולה בידיעת הבורא, אין לשמוע להם, אלא יש להגיע לכך בדרך התורה והמצוות בלבד.

מאיגרת זו, ניתן לחוש בצורה ממשית את אוירת החשש, באותה התקופה, מלימוד הפילוסופיה אך לא מוזכר כלל, כטעם הרחקה מלימוד זה, האיסור ללמוד חכמה יונית, אלא כל בסיס האיסור מצד מאמרו של רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו: 'מנעו בניכם מן ההגיון'.⁶³

מעניין הדבר, כי בספר הברית, העוסק רבות בהסבר חכמת הפילוסופיה מן ההיבט היהודי מציין:

⁶¹ ר' יהודה ליוואי (המהר"ל מפראג) נתיבות עולם, טו', נתיב התורה, יד', עמ' ס', בני ברק, תש"מ

⁶² ב.מ. לוי, נספחים למסכת חגיגה, אוצר הגאונים, כרך ד', ירושלים תרצ"ב.

⁶³ בבלי, ברכות כה ע"ב

והעד שחכמת הפילוסופיה שלהם היא, הוא מה שחז"ל קראו אותה חכמת יונית בכמה דוכתין בש"ס, הגם שרש"י ז"ל פירש חכמה יונית לשון חכמה שמדברים בה בני פלטיין ואין שאר העם מכירים בו, ומשמע שהוא איזה לשון לא חכמת לימוד הפילוסופיה, רוב הגאונים כתבו שהכוונה בזה הוא לימוד חכמה יונית⁶⁴.

לפי תפיסתו וידיעותיו של בעל 'ספר הברית' רוב הגאונים סברו שלימוד החכמה היוונית היא לימוד הפילוסופיה- חכמת ההיגיון.

בתקופת ימי הביניים הויכוח והפולמוס על לימוד הפילוסופיה צבר תאוצה. אומנם כפי שראינו בתחילת תקופת ימי הביניים- בימי הגאונים, כבר עמד נושא זה על הפרק, אך נראה כי באמצע ימי הביניים- ימיהם של הראשונים, כאשר באותה תקופה, התרחב והתפרס לימוד הפילוסופיה, והחל להשפיע על יהדות ספרד, עמד לימוד הפילוסופיה על ראש סדר היום. עיקר ההתעוררות בנושא זה, החל בסוף האלף החמישי לבריאת העולם בסביבות 1230 למניינם, כאשר שיאה הייתה המחלוקת בין חכמי פרובינציה, בדרום צרפת, לבין חכמי צפון צרפת, כאשר ספריו של הרמב"ם התפשטו בספרד וצרפת. היו שנהנו מספריו של הרמב"ם וכהשלמת התורה מול הפילוסופיה היוונית והערבית, אך היו אשר התנגדו למפגש עם פילוסופיות אלו, והסכנה הטמונה בהם, ולכן רצו לגזור גזירה על אותם הספרים של הרמב"ם.

באיגרת⁶⁵ אשר שלח רבי משה בן נחמן [אשר נולד בעיר גירונדי שניתן להחשיבה בגבולות פרובנס שבצרפת וחי בשנים 1194-1270 ממש במקביל לפרוץ הויכוח בעניין ספרי הרמב"ם] איגרת ובה דווקא שיבח את ספרי הרמב"ם שכן הם: 'כתריס לפני הפורענות', אולם הדגיש 'והותר לקרובי המלכות ללמד חכמה יונית [...] אף כי אלה חכמות מותרות, רבותינו ז"ל הזהירונו בהם וציוונו עליהם', ובהקשר לכך גם מדגיש ומציין את השפעתם השלילית: 'נמשכו הלבבות אחר המינות, התחילו בשבח וסיימו בגנות'.

יוצא, שהרמב"ן אשר גם הוא כרמב"ם למד רפואה, ואף הבין במדעים ולשונות, העמיד עצמו דווקא בצד מתנגדי הרמב"ם, ובעיקר בשל כך שינק תורתו מאווירת חכמי פרובנס, אשר שם נצרכה פחות חכמתו של הרמב"ם 'כתריס בפני הפורענות', שכן הפורענות שהיא הפילוסופיה לא הייתה כל כך ידועה במקומם, שלא כמו בספרד, וזו הייתה עיקר סיבת התנגדותם של חכמי פרובנס לספרי הרמב"ם. שכן לדעתם לא היו

⁶⁴ הרב פנחס בן אברהם יצחק הלוי, 'ספר הברית', א', מאמר כ', דרך אמונה, פרק ח', ווילנא התקע"ח.

⁶⁵ רבי משה בן נחמן גרונדי, 'כתבי הרמב"ן', אגרת ב', עמ' שלט', מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג.

צריכים את ספרי הרמב"ם, שרק עוררו את הבעיה של הפילוסופיה, שלא הייתה קיימת אצלם.

וא"כ, הרמב"ן עצמו אומנם שיבח את הרמב"ם בפני עצמו, ואת חשיבות ספריו, ואף התנגד לכך שחכמי צרפת הצטרפו לחרם שיצא נגד ספרי הרמב"ם, אולם מצד שני חלק על שיטתו, והבין כי יש מקומות שעדיף שספריו לא ילמדו כלל, כי אין צורך בהם. לפי הרמב"ן יש קשר בין איסור לימוד חכמה יוונית לעניין לימוד חוכמות הפילוסופיה ואין הוא מצמצם את החכמה היוונית לשפת הרמז בלבד.

את גישתו של המאירי, כבר הבאנו בפרק הקודם, אשר הוא ניתק חכמה יוונית מהפילוסופיה וחיברה לרמזים בלבד. המאירי נולד בפרובאנס, והתיישב מאוחר יותר בעיר פרפיניאן

ליד גבול ספרד, ועמד בקשרים עם הרשב"א אשר השפיע רבות בפולמוס זה, וגם הוא לא קשר את התנגדותו לפילוסופיה לאיסור לימוד חכמה יוונית.

כאמור, חכמי פרובאנס בדרום צרפת, החלו לתת דעתם בנושא לימוד הפילוסופיה, כאשר החשש שהשפיע במיוחד היה, מאותם חכמי פילוסופיה, שעל פי דרך לימודם החלו לבטל דברים אשר נאמרו בתורה, וכפי שתאר הרשב"א בתשובותיו:

וכן יארע לנו בסיפורי הפילוסופים שיש בהם לנמנע טבע קיים, ועושים זה סוג לכל המציאות. ומזה ודאי יצא להם ביטול האותות כקריעת ים סוף, ועמידת השמש והירח, ויציאת המים מן הסלע, ועליית הבאר עם ישראל בכל מסעיהם, ובכלל חידוש העולם והמון, וכלל דברים אלו אסור לשומען, כל שכן לאומרים.⁶⁶

הסכנה הגדולה בפילוסופים אלו תוארה בתשובות הרשב"א, גם בתשובה זו:

ורואה אני, אף אם יחוק אדם להם חקקי אוון ודברי שקר בספר, ויקראו אותם באוזניהם בשם אריסטו וחבריו ולא יהרהרו אחריו, ויחתמו ויאמרו אמת מודעת זו בארץ. והפתי השוקד על לשונו דבריהם וליבו ריק מהם, יקרא חכם, ועל חכמי התורה יאמרו: לא הבין חוקם- חכם. וזה באמת הגורם הגדול להסיר האנשים המסוה מעל פניהם, ולחוק שוא ולדבר כזב בספריהם [...] על כן מקצתם לא הניחו מקרא שלא הפכוהו, ועקרו כל הגבולות לפרש שנים עשר בני יעקב- יב' המזלות, ועמלק יצר הרע, ולוט- השכל, ואשתו החומר והוא שנאמר עליה שהייתה לנציב מלך⁶⁷

⁶⁶ רבינו שלמה בן אדרת [1235-1310 ברצלונה] שאלות ותשובות הרשב"א, חלק א', תיג', ירושלים תש"נ.
⁶⁷ שם, סימן תיד'.

הרשב"א מציג בתשובות אלו את הסכנה הגדולה אשר נשקפה מלימוד ספרי חכמי הפילוסופיה, כאריסטו וחבריו, אשר דרך החכמה ולימודה, מובילים את הלומד להפוך את התורה לחכמה ולמשל. בעקבות כל זאת, הוביל הדבר את הרשב"א לפרסם חרם בהסכמת הקהילה הקדושה בברצלונה, והוא עצמו גם חתם עליה:

וגזרנו וקיבלנו עלינו ועל זרעינו ועל הנלווים עלינו, בכח החרם, לבל ילמוד איש מבני קהילתנו בספרי היוונים אשר חברו בחכמת הטבע, וחכמת האלוהות בן המחברים בלשונם, בין שהועתקו בלשון אחר, מהיום ועד חמישים שנה [...] ושלא ללמד איש מבני קהילתנו את אחד מבני ישראל בחכמות אלו עד שיהיו בני עשרים וחמש שנה. פן ימשכו החכמות ההם אחריהם ויסירו אותן מאחורי תורת ישראל, שהיא למעלה מן החכמות האלה.⁶⁸

נשמע מוכר!

דומה מאוד לתהליך האיסור שהופיע בתלמוד. גם כאן יש חרם על לימוד ספרי היוונים. גם כאן החרם בעיקר על לימוד הבנים, וההדגשה היא דווקא עד גיל עשרים וחמש שנה. החשש הוא שמא יימשכו הבנים אחריהם ויטו מדרך התורה. המעניין בכל זאת, שאין מוזכר כאן קשר לחכמה יונית, והחרם ללומדה כפי שמוזכר בתלמוד. [אומנם בהמשך תשובותיו מזכיר ספרי יוונים אלו כ'חכמה יונית' אך ללא קשר ליחכמה יונית' אשר גזרו עליה בתלמוד]

חכמה יונית, לפי תפיסה זו, אשר הוזכרה בתלמוד, לא הורחבה לספרי היוונים, ולכן לא נקשרה לחרם זה, למרות שהדמיון ביניהם הוא יותר מרוב.

אולם, לא כך סברו כל החכמים. היו אשר קשרו בין הפילוסופיה שנתפשטה ובין 'חכמה יונית', אשר נאסרה בגמרא.

רבינו בחיי תלמידו של הרשב"א, בפירושו על התורה, בא לאסור התעסקות בשאר חכמות מלבד התורה וקשר זאת בהתייחסות לחכמה יונית:

ומכאן שאין להתעסק בשאר חכמות אלא בעיקר שהיא תורתנו [...] וכן אמרו חז"ל: צא ובקש שעה שאינה מן היום ולא מן הלילה ולמד חכמה היוונית. והטעם שמתוך עסק שאר החכמות יבא האדם לפעמים קצת לידי נטיה מדרך האמת, כי אין לך שום חכמה בעולם שאין בה פסולת וסיג.⁶⁹

ר' לוי בן אברהם, איש פרובאנס של סוף המאה ה-2 וראשית המאה ה-3, עסק רבות בפולמוס על לימוד הפילוסופיה.

⁶⁸ שם, סימן תטו'.

⁶⁹ רבינו בחיי בן אשר, רבינו בחיי על התורה, דברים ל': יג', עמ' תמא', ירושלים תשנ"ד, מוסד הרב קוק.

בחיבורו 'לוית חן' עסק במשמעות של 'חכמה יוונית', והרחיב אותה, אך עדיין לא כלל בתוכה את הפילוסופיה⁷⁰. הרחיב ר' לוי בן אברהם את החכמה היוונית לשלושה תחומים אלו:

א. עיסוק בדת היוונית וחוקיה.

ב. עיסוק בתחומים מאגים 71 כמו כישוף וניחוש, ודיבור בסיוע משלים.

ג. מיני רמיזות בלשון יווני, שהם סיגנון דיבור מיוחד בפני עצמו, וזוהי החכמה היוונית שאסרו אותה.

ולעומתו, ר' אבא מארי מלונל ועוד רבים כמותו, פירשו את המונח 'חכמה יוונית' כמושג נרדף לפילוסופיה, ואסרו את לימוד הפילוסופיה מכח איסור לימוד חכמה יוונית⁷².

א"כ יוצא, חלק מהחכמים צמצמו את המושג 'חכמה יוונית' לדרך רמיזה ושיחה, וחלק אחר, הביא סעד להתנגדותם ללימוד הפילוסופיה, והרחיבו מושג זה תוך אווירת הפולמוס שהתעורר באותה תקופה.

גם לאחר דור שחלף, המשיך ויכוח זה להרעיש עולמות.

רבי שמעון בר צמח דוראן, הידוע בכינויו הרשב"ץ, יליד אי מיורקה שעל יד ספרד, אשר היה למדן גדול ובקי במדעים שונים [חי בשנים 1361-1444 נפטר באלגיר שם שימש ברבנות] פירש את הנאמר בפרקי אבות 'דע מה שתשיב לאפיקורוס'⁷³, על רקע ההיתר שנהגו ללמוד חכמות ומדעים על מנת לדעת להשיב לכל חכמי הגויים, ובהקשר לאיסור לימוד חכמה יוונית:

וכן מה שאסרו ללמד חכמה יוונית, לא אמרו זה על חכמה שהיא דרך חקירה שכלית, אלא חכמה שהייתה נוהגת באותו הזמן, לדבר בלשון רמיזה, ואף חכמה זו מותרת הייתה, אלא מפני אותו מעשה הנזכר במנחות [...] אמרו: 'ארור המלמד בנו חכמה יוונית' [...] אבל הספרים המחוברים על דרכי הראיות אינם בכלל זה, והקורא בהם יקבל מהם האמת, וישקוד ללמוד להשיב במה שהוא נגד התורה⁷⁴.

⁷⁰ מובא ב': דב שורץ, 'חכמה יוונית' - בחינה מחודשת בתקופת הפולמוס על לימוד הפילוסופיה, 'סיני', כרך קד', עמ' קמח' - קנג', סיוון - תמוז תשמ"ט, ירושלים.

⁷¹ בשיטה מקובצת, בבא קמא, פג', מובא שיטתו של הרמ"ה, שהגדיר חכמה יוונית בתור אלו החוזים בכוכבים ומודיעים לחודשים, אך קשה לחבר זאת לאיסור הלימוד בעקבות המעשה של אותו זמן.

⁷² דעתו מובאת במאמרו של ד.ש. מתוך 'ספר הירח' בתוך 'מנחת קנאות', פרעסבורג תקצ"ח.

⁷³ אבות ב': יז'.

⁷⁴ רבי שמעון בר צמח דוראן, 'מגן אבות', ב': יט', ליוורנו, תקכ"ג.

זו הייתה התייחסותו של הרשב"ץ, באותה תקופה בה פרח הפילוסופיה וחכמת החקירה והמדע, וכך הצטרף לבן דורו רבי יצחק בר ששת (ריב"ש), אשר שימש ברבנות בקהילות ספרד אך ברח לצפון אפריקה ב-1391 בעקבות מהומות ושימש כרב ודיין באלג'יר, חי בשנים 1326-1408 למניינם) אשר הוא עצמו לא רצה להתעסק במדעים ופילוסופיה, ורבים התנגדו לו בשל כך, אולם למרות כל זאת, כאשר נשאל האם קיים קשר בין חכמה יונית שיש להתרחק ממנה לבין הספרים שהתפרסמו באותה תקופה אשר דברו בחכמת הטבע, והדברים שלאחר הטבע, חילק בזה הריב"ש:

'ולכן נראה לי, שחכמה יונית היא לדבר בלשון יווני בחידות ובלשון סתום שלא יבינו אותו ההמון, רק אותם שלמדו והורגלו באותם החידות'.⁷⁵

הריב"ש דימה 'חכמה יונית' לצורת הרמזים אשר רמזה השפחה בבית רבי⁷⁶ לתלמידים הסועדים על שולחנו, כאשר לא רצתה לומר להם בפה מלא לחזור לביתם, ומצד שני לא הייתה בטוחה שכדאי לפתוח עבורם חבית יין חדשה, הייתה רומזת להם בקול שהמצקת אשר דולים בה יין מהחבית, נוקשת בתחתית החבית, ולפיכך יעופו הנשרים לקיניהם. רצונה לומר, שהיין כלה והחבית ריקה, והגיע הזמן שהתלמידים ילכו לביתם. כאשר הייתה רוצה שישארו הייתה רומזת שיסירו חלק מחברתה, ואז תהיה המצקת צפה כספינה בים, ובכוונתה לרמוז לפתיחת חבית חדשה. שפחה זו של בית רבי, אשר בביתו התירו ללמוד חכמה יונית, נזכרה בבקיאותה גם בעניינים נוספים⁷⁷, המראים שימוש בלשון רמזים וחידות.

כך נראה גם מרבי יוסי בר אסיין⁷⁸ כאשר ביקש לאכול סלק עם חרדל, ולא רצה שאחרים יבינו את כוונתו, היה מבקש לעשות לו 'שור במשפט' [שתרגומו בארמית תור דין והתכוון לתרדין = סלק] עם טור מסכן [שתרגומו הר דל וחילוף ה=ח התכוון לחרדל]. כל אלו ודוגמאות נוספות בגמ', הוכיחו את השימוש הנרחב בלשון רמז, שלא רבים הבינו אותה, ולזאת קראו 'לשון חכמה', וכפי הנאמר: 'דברי חכמים וחידות'⁷⁹.

⁷⁵ רבי יצחק בר ששת, שאלות ותשובות הריב"ש, סימן מה' בעריכה מחודשת ע"י דוד מצגר, ירושלים תשנ"ג.

⁷⁶ עירובין נג ע"ב

⁷⁷ מגילה יח ע"א

⁷⁸ עירובין נג ע"ב.

⁷⁹ משלי א': ו'.

הריב"ש לא הבין כרש"י, שחכמה יוונית היא רמז ללא דיבור, וזאת מכיוון שנאמר על אותו זקן שלעז להם בחכמה יוונית, ומשמע שהיה שם דיבור מסוים (אחרת היה צריך לומר 'רמז').

למעשה ציווה הריב"ש להימנע מכל אותם הספרים מצד שרוצים לעקור את התורה הקדושה וכספרי המינים אשר נאסרו.⁸⁰

הבאנו כאן מספר התייחסויות, במשך תקופות קרובות יחסית זו לזו, אשר הוצרכו לאותם השאלות אשר התעוררו בגלל היחס ללימודי המדעים, ואף לכתבי הרמב"ם ובעיקר ל'מורה נבוכים' שלו, וספר המדע.

מעניינת ביותר ואף מפורשת, היא תשובתו של רבי דוד בן זמרא, אשר חי בתקופה מאוחרת יותר (1479-1573), נולד בספרד, גלה ממנה ב-1492, שהה במצרים ואף בארץ ישראל. גם תשובתו משקפת את השפעת הפילוסופיה באותה תקופה, דבר שעורר את הרבנים לעסוק בהקשר זה, ולפרש את ענייניה של החכמה היוונית.

בשאלה זו נשאל הרדב"ז, לחוות דעתו על ראובן אשר הלבין פני שמעון ברבים וקרא לו: מין אפיקורוס, ואמר לו: (כנראה בעקבות שלמד פילוסופיה) שבמקום לומר אלוקי אברהם, אלוקי יצחק ואלוקי יעקב הוא הרי יאמר אלוהי אריסטובולוס. בתשובתו יצא הרדב"ז נגד השיטה אשר אסרה לימוד פילוסופיה, ולכן סבר שראובן חטא, בחטא חמור של שקר והוצאת דיבה, ובכך: 'הוציא דיבה גם על רבינו סעדיה גאון, ורבינו האי גאון והחכמים הבאים אחריהם, ואבן גבירול, ור' יהודה הלוי, ור' אברהם בן עזרא והרמב"ם, וחכמי כל דור ודור שבנו מגדל לתלפיות'.

ומוסיף הרדב"ז את גודל ידיעתם של כל חכמי הדורות בתכונת הגלגלים שהם תקופות ומזלות, ואשר היו אף בקיאים ברפואה ובחכמות הטבע ולפי דעתו:

'לא יטעה אחריהם מי שמילא כרסו לחם התורה, לחם אבירים אכו וכל חרד לדבר ה' יבחר מדבריהם המועיל והמסכים לאמונתנו על דרך: "תוכו אכל-קליפתו זרק"⁸¹

הרדב"ז הצטרף לאלו אשר תלו הסבר חכמת יוון באותה דרך ולשון שמדברים האנשים החשובים, ושאר העם לא מכירים בו, וזה מה שנאסר. ומה שאסר ר"ע

⁸⁰ סנהדרין ח ע"ב.

⁸¹ רבי דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז (מכתב יד), ח', סימן קצא', בני ברק תשל"ה.

בתלמוד⁸² לקרוא בספרים חיצוניים, הרי הכוונה לספרי תלמידיו של יש"ו, אך ספרי הפילוסופים אשר חכמים קראו להם חכמי האומות הרי זה ודאי מותר.

אין ספק כי גם תשובה זו מעידה על נושא טעון זה, אף בתקופתו של הרדב"ז, כאשר כחלק מהצידוד בהיתר או באיסור לימוד פילוסופיה, התקשר לנושא החכמה היוונית והספרים החיצוניים.

בבואו לפרש את המשנה: "ומינה לא תזוע"⁸³ המתייחסות לחובת ההשקעה בלימוד התורה, פירש זאת, ר' עובדיה מברטנורא [חי בסוף ימי הביניים: 1445-1530] על דרך שאמר ר' יהושע, שמותר ללמוד חכמה יונית בזמן שאינו יום ואינו לילה, ומכאן שמותר ללמוד זאת, במקום שאסור ללמוד דברי תורה, כגון בבית המרחץ או בבית הכסא. וזו השיטה האמצעית, שניתן ללמוד חכמה יונית, אך לא על חשבון לימוד התורה.

מצינו בתקופה זו של ימי הביניים, מתחילתה ועד סופה, התייחסויות שונות אך רבות ליחס בין חכמה יונית ולימוד הפילוסופיה.

יש שאסרו לימוד הפילוסופיה, וצירפו לטענה זו את איסור לימוד החכמה היוונית (ר' אבא מארי מלונל ועוד), יש שאסרו לימוד הפילוסופיה או שהתנגדו לה גם אם לא אסרוה לגמרי, אך הפרידו בין חכמה יונית לפילוסופיה (רשב"א, רמב"ן, ר' לוי בן אברהם, ריב"ש רשב"ץ ועוד), ויש אשר התירו לימוד הפילוסופיה מצד החשיבות של ידע והתמודדות עם חכמי הגויים, כאשר יש להקפיד שלא תבוא על חשבון לימוד התורה, וצמצמו את החכמה היוונית לחכמת הרמז והסימנים או לניחוש בכוכבים וכדומה (רמב"ם, רדב"ז, ר' עובדיה מברטנורא)

פרק ו': התייחסות בעת החדשה ללימוד החוכמות

והקשר לחכמה היוונית

תקופת העת החדשה, מאופיינת בהתפתחות מדהימה של המדע, המצאות וגילויים מדעים חדשים. תקופה בה הדפוס, החשמל, הטכנולוגיות השונות תפסו מקום, אך במקביל הפילוסופיה שינתה כיוון מסוים, ואולי אף תפסה מקום פחות בחשיבותו, דבר שהוריד את הויכוחים הגדולים לגבי לימודה, והפולמוס הפנה מקום להבנה גדולה יותר, ולחשש קטן יותר מפני הפילוסופיה.

⁸² סנהדרין צ ע"א.

כבר הבאנו את שיטתו של המהר"ל מפראג אשר תפס את החכמה היוונית כמליצה ומשל והיא זו שנאסרה, שכן אין בה תועלת בהבנת חכמת התורה, אך התיר ללמוד חכמות אשר באות ללמד על מציאות וסדר העולם, שמותר הלימוד בהם, כאשר על ידם יש תועלת בהבנת חכמת התורה⁸⁴.

דווקא הרב בעל התניא, בהסברו את גדרי תלמוד תורה, התייחס הלכה למעשה בעניין לימוד החכמות:

אפילו בחכמות העולם אסור לעסוק [...] ואפילו מי שלמד כל התורה כולה, שמא יאמר למדתי חכמת ישראל אלך ואלמד חכמת אומות העולם [...] אין לך רשות להיפטר מתוכם. ואין צריך לומר תלמיד חכם שחייב לקיים והגית בו יומם ולילה ממש, יצא ויבדוק שעה שאינה מן היום ואינה מן הלילה ויעסוק בהם. ומ"מ באקראי מותר לתלמיד חכם ללמוד בשאר חכמות שיוכל ללמוד מתוכם דברי תורה ויראת שמים ודרך ארץ אך לא שאר העם, ובלבד שלא יהא ספר מינים, שהם ספרי הפילוסופיים מאומות העולם, שהיו מינים וכופרים בהשגחה ובנבואה, שאסור לקרות ולעיין בהם כלל אפילו באקראי [...] ולא עסקו בהם חכמי דורות שלפנינו אלא כדי להשיב עליהם ולחזק דתנו[...]⁸⁵.

גם כאן אין איסור גורף ללימוד חכמות, אולם יש אזהרה מלימוד ספרי מינים והפילוסופיים, אשר התעסקו בהם חכמי דורות שלפנינו, כאשר לא הייתה ברירה, מה שאין כן בימינו.

בשאלה מעניינת אשר הוצגה לפני הרב עובדיה יוסף⁸⁶, בדבר העדפת ישיבה תיכונית או ישיבה קדושה, האריך הרב בחשיבות לימוד התורה, והביא אף ראייה מהרמב"ם עצמו שהעיד כי מה שעסק בחכמות אחרות כפילוסופיה וכדומה בא רק לשמש כרקחות וטבחות לתורה, ולהראות לעמים ולשרים את יופיה, וסיכם כי יש להעדיף את לימודי הישיבה הקדושה על פני הישיבה התיכונית. גם הוא בכל תשובה זו לא הזכיר את איסור הלימוד של חכמה יוונית, אלא שפלפל בהערה, בסתירת דבריו של ר' ישמעאל בהקשר ללימוד החכמה היוונית מול שיטתו במחלוקתו עם רשב"י, ובכל אופן לא הביא כל עניין ההתייחסות לגבי חכמה יוונית, הלכה למעשה.

יש להעיר שעוד רבים השו"תים אשר עוסקים בענייני לימוד אקדמיה, מדע וכדומה אך בדרך כלל לא נקשר העניין כלל ללימוד חכמה יוונית, לאמור, שבכלל הופנמה השיטה

⁸³ ר' עובדיה בר אברהם המון, בפירושו על המשניות, אבות ה': כב'.

⁸⁴ יהודה ליוואי, נתיב תורה, 'נתיבות עולם', עמ' ס', בני ברק, תש"מ.

⁸⁵ הרב שניאור זלמן, הלכות תלמוד תורה, 'שולחן ערוך הרב', חלק ה', ג': ז', עמ' רא', ירושלים תשנ"ג.

⁸⁶ הרב עובדיה יוסף, שו"ת 'יחוד דעת', ג', סימן עה', ירושלים תש"מ.

שחכמה יוונית צומצמה בעיקר לענייני השיחה והרמז ולא לעניין שאר החכמות, אשר העסק בהם נוגע יותר בעניינים אחרים של איסור ספרים חיצוניים, ספרי מינות וכדומה.

סיכום

ניסינו במאמר זה לחשוף במעט את ההשתלשלות המעניינת של איסור לימוד החכמה היוונית.

ניתן לחלק זאת לשלוש תקופות:

א. התקופה התלמודית: בה נגזרה הגזירה לאיסור לימוד חכמה יוונית, אך הגזירה באה בגלים. תקופה זו מתאפיינת בהשפעת התרבות היוונית על החברה היהודית, דבר שעורר חשש בפני עצמו, ובודאי על אחת כמה וכמה שהביאה תקלות על ידי העברת סודות ומיסתורין על ידי שפת הרמז והסימנים המיוחדת לחכמה היוונית. הן אם הייתה הרחבת הגזירה, הן אם הייתה הדגשה באיסור הגזירה והחמרה, הדבר רק מעלה את העסוק החוזר והחשש מהשפעת התרבות החודרת לחברה, ובודאי כאשר הדבר סיבב את החורבן או הושפע ממנו. נראה שעיקר האיסור הוסב על לימוד לדור הצעיר. חשש נוסף בהתייחסות ללימוד זה היה מפני ביטול תורה שכרוך בכך, ועוד מפני ההשפעה ההרסנית בפני עצמה של התרחקות מתורת ישראל, והתקרבות לחצרות המלכות. עם כל זאת, מגמת האיסור הייתה מצומצמת לשפת הרמזים והסימנים ולא ללשון ולתרבות כולה.

ב. ימי הביניים: ראינו על פני כל תקופת ימי הביניים התייחסויות שונות למקור האיסור של חכמה יוונית, כאשר התייחסויות אלו באו על גלי החשש הגובר והולך מפני הפילוסופיה אשר נכנסה לספרי תלמידי החכמים. יש אשר הרחיבו את האיסור והשליכו אותו אף על הפילוסופיה, ויש שאסרו או התירו ללא קשר ל'חכמה היוונית', אך מגמת הרחבה של האיסור והתייחסות הרבה אליו בהקשר לפילוסופיה והמדע- ברורה. באותה תקופה נוסף גם חרם חדש שהוכרז על לומדי הכתבים הפילוסופיים, אך גם הוא צומצם בעיקר לעניין הלימוד של הדור הצעיר עד גיל 25. גל הפילוסופיה אשר שטף את העולם קידם והזמין דיון נוסף בגדרי החכמה היוונית.

ג. התקופה החדשה: בו בעת בו שקט הפולמוס על לימוד הפילוסופיה, והתחדש או הוחלף יותר לחשש מפני לימוד המדעים והאקדמיזציה, הובאו דיונים חדשים

בפוסקים בהתייחסות לשאלות אלו, אך בדרך כלל בניתוק משאלת ה' חכמה היוונית אשר האיסור שבה, הוסכם כמצומצם בעיקר לשפת הרמז והסימנים ולא נוגע בצורה ישירה לשאלות אלו.
המגמה הברורה על פני כל התקופות היא:

- א. החשש מביטול תורה הקיים בלימוד החכמות והשפות.
- ב. החשש מהשפעה שלילית על עצם הקירבה לתרבות השונה, וריחוק מתרבות ישראל.
- ג. החשש מפני העברת סודות וידע לאנשים מחוץ לעם ישראל.
- ד. היתר הלימוד בחוכמות שונות כאשר בא לצורך הגנה על תורת ישראל או עם ישראל, והן לעיתים לצורך פרטי של פרנסה. כאשר אין צורך בזה, יש להשקיע כל הזמן בלימוד התורה.
- ה. עיקר הבעיה היא ללמד את הבנים של הדור הצעיר.

ניתן לסיים דיון זה בבקשה אשר בברכת התורה:

'והערב נא ה' אלוקינו את דברי תורתך בפינו ובפיות עמך בית ישראל, ונהיה אנחנו וצאצאינו, וצאצאי עמך בית ישראל, כולנו יודעי שמך ולומדי תורתך לשמה'.